॥ श्रीरामः शरणम् ॥

प्रतिगुरुवासरं
प्रकाश्यते

सम्पादकः
डा. कृष्णप्रसादः जि.

आदिशिला

साप्ताहिकी संस्कृतपत्रिका

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥

प्रथमखण्डस्य श्रीपराभवसंवत्सरः कार्तिककृष्णद्वितीया गुरुवासरः – 26 November 2026 प्रथमसङ्ख्या

शास्त्रमञ्जूषा

शब्दखण्डपरिचयः

सम्पादकः : कृष्णप्रसादः जि.

पदं त्रिविधम्

आलङ्कारिकाणां मते पदं त्रिविधम्– **वाचकम्, लाक्षणिकम्, व्यञ्जकं** चेति। यत्पदं साक्षात्सङ्केतितमर्थं बोधयति, तद्वाचकम्; यथा गोपदं गवि। सङ्केतितः = 'अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्यः' इति नियतः। यत्पदं वाच्यार्थस्य सम्बन्धेनार्थान्तरं बोधयति, तल्लाक्षणिकम्; यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदं तीरे। यत्पदं ताभ्यामन्यमर्थं द्योतयति, तद्व्यञ्जकम्; यथा तत्रैव गङ्गापदं शैत्ये पावनत्वे च। तात्पर्यार्थस्य बोधकं वाक्यमिति चतुर्थमपि केचिद्गणयन्ति। नैयायिकास्तु व्यञ्जकं पदं नाङ्गीकुर्वन्ति। तेषां मते पदं द्विविधमेव– शक्तं लाक्षणिकं चेति। शक्तम् = वाचकम्।

अर्थश्चतुर्विधः

अर्थोऽपि तथैव। वाचकस्यार्थो **वाच्यः**, लाक्षणिकस्य **लक्ष्यः**, व्यञ्जकस्य **व्यङ्ग्यः**। **तात्पर्यार्थः** इति चतुर्थोऽप्यर्थः केषाञ्चिन्मते; स च पदार्थानामन्वयरूपः, अग्रे स्पष्टो भविष्यति। पर्यायास्तु– वाच्यः = शक्यः = मुख्यार्थः = अभिधेयः = सङ्केतितः। लक्ष्यः = लाक्षणिकार्थः = अमुख्यार्थः। व्यङ्ग्यः = प्रतीयमानः = ध्वनिः। नैयायिकानां मते त्वर्थो द्विविध एव– शक्यो लक्ष्यश्च।

वृत्तिः – पदपदार्थयोः सम्बन्धः

पदस्य पदार्थेन सह यः सम्बन्धः, यस्य ज्ञानात्पदमर्थं स्मारयति, सा वृत्तिः। आलङ्कारिकाणां मते सा त्रिविधा– अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना चेति; तात्पर्याख्या चतुर्थीति केचित्। नैयायिकानां तु द्विविधैव– शक्तिर्लक्षणा चेति।

शक्तिः – 'अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्यः' इतीश्वरसङ्केतः शक्तिः; यथा घटपदस्य घटे। नव्यास्त्विच्छामात्रं शक्तिरित्याहुः; तेन पित्रा कृते चैत्रादिनाम्न्यपि शक्तिरुपपद्यते। पर्यायास्तु– शक्तिः = अभिधा = सङ्केतः = समयः = मुख्या वृत्तिः।

सङ्केतविषयः – सङ्केतः कस्मिन्नर्थे गृह्यत इत्यत्र मतभेदः। जातौ, गुणे, क्रियायाम्, यदृच्छाशब्दे चेति चतुर्षु सङ्केत इति वैयाकरणा आलङ्कारिकाश्च; यथा 'गौः शुक्लश्चलो डित्थः' इति। जातावेव सङ्केत इति मीमांसकाः, व्यक्तीनामानन्त्यात्। नैयायिकास्तु जातिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तिं वदन्ति; केवलायां जातौ शक्तौ स्वीकृतायां 'गामानय' इत्यत्र व्यक्तेर्बोधो न स्यात्।

शक्तिग्रहः – पदस्य शक्तिरष्टभिरुपायैर्ज्ञायते– व्याकरणात्, उपमानात्, कोशात्, आप्तवाक्यात्, व्यवहारात्, वाक्यशेषात्, विवरणात्, प्रसिद्धपदस्य सान्निध्याच्च। तेषु वृद्धव्यवहारः प्रथमः। 'गामानय' इति ज्येष्ठेनोक्ते मध्यमो गामानयति; तदृष्ट्वा बालो गोपदस्य शक्तिं गृह्णाति। 'पिकः = कोकिलः' इति विवरणात्पिकपदस्य शक्तिर्गृह्यते।

शक्तं पदं चतुर्विधम् – योगो रूढिश्च

पदस्यावयवाः प्रकृतिः प्रत्ययश्च। तेषामवयवानां शक्तिर्योगः। समुदायस्य, अर्थात्सम्पूर्णस्य पदस्य, शक्ती रूढिः। योगरूढिभ्यां शक्तं पदं चतुर्विधं भवति– यौगिकम्, रूढम्, योगरूढम्, यौगिकरूढं चेति।

यौगिकम् – यत्पदमवयवशक्त्यैवार्थं बोधयति, तद्यौगिकम्। यथा पाचकपदम्। तत्र पच्धातोः पाके शक्तिः, ण्वुल्प्रत्ययस्य कर्तरि। अतः पाचकपदं पाककर्तारं बोधयति; अवयवार्थादन्योऽर्थोऽत्र नास्ति।

रूढम् – यत्पदमवयवार्थमनपेक्ष्य समुदायशक्त्यैवार्थं बोधयति, तद्रूढम्। यथा गोपदम्। 'गच्छतीति गौः' इति योगार्थे गृहीते शयानायां गवि गोपदं न प्रयुज्येत, गच्छति मनुष्ये च प्रयुज्येत। अतो योगार्थोऽत्र न गृह्यते; समुदायशक्त्या सास्नादिमान्पशुरेव बोध्यते। एवं घटपदं मण्डलपदं च।

योगरूढम् – यत्र योगो रूढिश्च मिलित्वैकमेवार्थं बोधयतः, तद्योगरूढम्। यथा पङ्कजपदम्। 'पङ्काज्जायते' इति योगार्थः; पद्ममिति रूढ्यर्थः। उभाभ्यां 'पङ्कजनिकर्तृ पद्मम्' इति बोधो जायते। अत एव पङ्काज्जातेऽपि कुमुदे शैवाले वा पङ्कजपदं न प्रयुज्यते, रूढ्या योगस्य नियमनात्।

यौगिकरूढम् – यत्र योगो रूढिश्च पृथक्पृथगर्थौ स्वातन्त्र्येण बोधयतः, तद्यौगिकरूढम्। यथोद्भित्पदम्। 'ऊर्ध्वं भिनत्ति' इति योगेन वृक्षगुल्मादिर्बोध्यते; रूढ्या तूद्भिन्नामको यागविशेषः, यथा 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यत्र। एवं मण्डपपदं योगेन मण्डस्य पातारम्, रूढ्या गृहविशेषं च बोधयति।

लक्षणा, तस्या भेदाश्च

शक्यसम्बन्धो लक्षणा। 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदस्य शक्योऽर्थः प्रवाहः। प्रवाहे घोषो न सम्भवति। अतः प्रवाहस्य तीरेण सह यः सामीप्यसम्बन्धः, तेन तीरं बोध्यते; तत्तीरं लक्ष्यम्। अयं च सम्बन्धः शक्यस्य प्रवाहस्य लक्ष्येण तीरेण, न तु घोषेण। पर्यायास्तु– लक्षणा = उपचारः = भक्तिः = अमुख्या वृत्तिः। मुख्यार्थस्य बाधः, मुख्यार्थेन सम्बन्धः, रूढिः प्रयोजनं वेति लक्षणाया हेतूनालङ्कारिका आहुः। नैयायिकास्तु तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमित्याहुः। 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यत्र हि यष्टीनां प्रवेशे बाधो नास्ति; तथापि भोजनतात्पर्यं नोपपद्यत इति यष्टिधरेषु लक्षणा।

लक्षणा त्रिविधा– जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति। **जहल्लक्षणा** – यत्र शक्यार्थः सर्वथा त्यज्यते; यथा 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यत्र मञ्चपदं मञ्चस्थान्पुरुषान्बोधयति, मञ्चास्तु न क्रोशन्ति। एतामेवालङ्कारिका लक्षणलक्षणेत्याहुः। **अजहल्लक्षणा** – यत्र शक्यार्थोऽपि गृह्यते; यथा 'छत्रिणो यान्ति' इत्यत्र छत्रिणोऽन्ये च सहगामिनः सर्वे बोध्यन्ते, 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इत्यत्र च काका अन्ये च दध्युपघातकाः। एतामेवोपादानलक्षणेत्याहुः। **जहदजहल्लक्षणा** – यत्र शक्यार्थस्यैकदेशस्त्यज्यत एकदेशश्च

गृह्यते; यथा 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यत्र तद्देशतत्कालसम्बन्धमेतद्देशैतत्कालसम्बन्धं च त्यक्त्वा देवदत्तव्यक्तिमात्रं बोध्यते।

गौणी व्यञ्जना च – 'अग्निर्माणवकः' इत्यत्र सादृश्येनार्थं बोधयन्ती गौणी नाम पृथग्वृत्तिरिति केचित्। सापि लक्षणैव, सादृश्यस्यापि शक्यसम्बन्धत्वात्। व्यञ्जनापि न पृथग्वृत्तिः। 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र शैत्यपावनत्वविशिष्टे तीरे वक्तुस्तात्पर्यमिति लक्षणयैव शैत्यादेर्बोधः सम्भवति। 'भूपा नताननाः पादपीठमङ्गुष्ठेनालिखन्' इत्यादौ तु 'भूपा विषण्णाः' इत्यर्थो नताननत्वेन लिङ्गेनानुमीयते। एवं व्यञ्जना शक्तौ लक्षणायामनुमाने वान्तर्भवति।

वाक्यम् – आकाङ्क्षा, योग्यता, सन्निधिः, तात्पर्यं च

पदानां समुदायो वाक्यम्; यथा 'गामानय' इति। पदसमूहमात्रं तु न वाक्यम्; 'गौरश्वः पुरुषो हस्ती' इत्यतः शाब्दबोधो न जायते। अत आकाङ्क्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतवः। आप्तेनोक्तं वाक्यमेव शब्दप्रमाणम्; आप्तः = यथार्थवक्ता। वाक्यं द्विविधम्– वैदिकं लौकिकं च। वैदिकमीश्वरोक्त त्वात्सर्वं प्रमाणम्; लौकिकं त्वाप्तोक्तमेव प्रमाणम्।

आकाङ्क्षा – येन पदेन विना यस्य पदस्यान्वयबोधकत्वं नास्ति, तस्य तेन सहाकाङ्क्षा। 'गाम्' इत्युक्ते 'आनय' इति क्रियापदमपेक्ष्यते; 'गौरश्वः' इत्यत्र तु सापेक्षा नास्ति।

योग्यता – अर्थाबाधो योग्यता; एकस्य पदार्थस्यापरेण पदार्थेन सम्बन्धः सम्भवतीत्यर्थः। 'जलेन सिञ्चति' इत्यत्र योग्यतास्ति। 'वह्निना सिञ्चति' इत्यत्र नास्ति; वह्निः सेचनस्य करणं न भवति।

सन्निधिः – पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः; सैवासत्तिः। प्रहरे प्रहरे पृथगुच्चारितात् 'गाम्' 'आनय' इति पदद्वयाद्बोधो न जायते।

तात्पर्यम् – वक्तुरिच्छा तात्पर्यम्। 'सैन्धवमानय' इत्यत्र भोजनकाले लवणं बोध्यते, यात्राकाले त्वश्वः; प्रकरणात्तात्पर्यं गृह्यते। एतेषां चतुर्णां ज्ञानं शाब्दबोधे कारणम्।

शाब्दबोधः, तस्य प्रक्रिया च

यथा पदस्य पदार्थेन सह सम्बन्धो वृत्तिः, तथा पदार्थस्य पदार्थान्तरेण सह सम्बन्धः संसर्गः; तस्य संसर्गस्य वाक्याज्जायमानं ज्ञानं शाब्दबोधः। यथा घटपदस्य घटेन सम्बन्धः शक्तिः, नीलपदस्य च नीलेन। 'नीलो घटः' इत्यत्र तु नीलस्य घटेनाभेदः सम्बन्धः; 'नीलाभिन्नो घटः' इति तस्य ज्ञानं शाब्दबोधः। पर्यायास्तु– शाब्दबोधः = अन्वयबोधः = वाक्यार्थज्ञानम्। तत्र पदज्ञानं करणम्, पदार्थस्मरणं व्यापारः, शाब्दबोधः फलम्, शक्तिज्ञानं सहकारि।

क्रमः – प्रथमं पदज्ञानम्, ततः शक्तिज्ञानम्, ताभ्यां पदार्थोपस्थितिः, तत आकाङ्क्षादिज्ञा नबलाच्छाब्दबोधः। 'घटमानय' इत्यत्र घटपदस्य घटोऽर्थः, द्वितीयायाः कर्मत्वम्, आङ्पूर्वकस्य नयतेरानयनम्, आख्यातस्य कृतिः। एवं प्रत्येकं पदार्थज्ञानं खण्डशाब्दबोधः। 'घटकर्मकानयनानु कूलकृतिमांश्चैत्रः' इत्यखण्डशाब्दबोधः; स एव मुख्यः। लक्षणास्थले तु शक्यार्थोपस्थितेरनन्तरं तात्पर्यानुपपत्तिज्ञानम्, ततो लक्ष्यार्थोपस्थितिः, ततः 'तीरवृत्तिर्घोषः' इति बोधः।

मुख्यविशेष्यम् – 'चैत्रस्तण्डुलं पचति' इत्यत्र नैयायिकमते प्रथमान्तार्थो मुख्यविशेष्यम्– 'तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रः' इति। वैयाकरणमते धात्वर्थः– 'चैत्रकर्तृकस्तण्डुलकर्मकः पाकः'

इति। मीमांसकमत आख्यातार्थो भावना।

पदार्थानामन्वयः कथं भासते

'बालको गुरुकुलं गच्छति' इति वाक्यमुदाहरणम्। अत्र बालकः, गुरुकुलम्, कर्मत्वम्, गमनम्, कृतिरिति प्रत्येकं पदार्थाः श्रोत्रा पूर्वमेव ज्ञाताः। 'गुरुकुलकर्मकगमनानुकूलकृतिमान्बालकः' इति तेषां परस्परसम्बन्धस्त्वपूर्वः; स एवास्माद्वाक्यान्नूतनं ज्ञायते। सम्बन्धः = अन्वयः = संसर्गः। स सम्बन्धः केन बोध्यत इत्यत्र वादद्वयम्, ततः सिद्धान्तः।

इदमवधेयम् – संयोगः संसर्गश्च भिन्नौ। गमनस्य फलमुत्तरदेशेन संयोगः। स च संयोगः पदेनैवोक्तः– द्वितीययेत्येके, धातुनेत्यपरे। अतः संयोगः पदार्थः, न तु संसर्गः। एवं च पूर्णो बोधः– 'गुरुकुलवृत्तिसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान्बालकः' इति। अत्र बालकः, गुरुकुलम्, संयोगः, व्यापारः, कृतिरिति पञ्च पदैरुक्ताः पदार्थाः। संयोगो गुरुकुले वर्तत इति वृत्तित्वम्, व्यापारः संयोगस्यानुकूल इत्यनुकूलत्वम्, कृतिर्बालके वर्तत इत्याश्रयत्वं च न केनापि पदेनोक्तम्; एत एव संसर्गाः।

'बालकः कुत्र गच्छति' इति पृष्टे 'गुरुकुलम्' इत्युत्तरम्। प्रष्टा बालकं गमनं च जानाति; गमनस्य फलं कश्चित्संयोग इत्यपि जानाति। अतः संयोगो न पृष्टः; स संयोगः कुत्र वर्तत इत्येव पृष्टम्। उत्तरेण गुरुकुलं दत्तम्। तेन 'अयं संयोगो गुरुकुलवृत्तिः' इति यन्नूतनं ज्ञायते, स एव संसर्गः। 'वर्तते' इत्यर्थं तूत्तरे न किमपि पदं वक्ति। पदेनानुक्तोऽयं संसर्गः कथं ज्ञायत इत्येव वादयोर्विषयः।

अभिहितान्वयवादः – अस्मिन्वादे क्रमद्वयम्। प्रथमं पदानि स्वं स्वमर्थं वदन्ति। ततः परं तेषामुक्तानामर्थानामन्वयो भासते। अभिहितानाम् = पदैरुक्तानाम्; अन्वयः = सम्बन्धः। प्रकृते बालकपदं बालकमेव वक्ति, गुरुकुलपदं गुरुकुलमेव, गच्छतिपदं गमनमेव। सम्बन्धं तु न किमपि पदं वक्ति। त्रिष्वर्थेषूक्तेषु सत्सु, आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधीनां बलात्तेषां सम्बन्धः स्वयं भासते।

स सम्बन्धः पदस्यार्थो न भवति, वाक्यस्यैवार्थः। अत एव सोऽपदार्थो वाक्यार्थ इत्युच्यते। अपदार्थः = पदाप्रतिपाद्यः, वाक्यार्थः = वाक्यप्रतिपाद्य इति महेश्वरः काव्यप्रकाशादर्शे। अयमेव सम्बन्धस्तात्पर्यार्थः। पदेनानुक्तस्य तस्य बोधनाय तात्पर्यं नाम वृत्तिरपि प्राचीनैः स्वीकृता। अयं वादो नैयायिकानां भाट्टमीमांसकानां च; भाट्टास्तु पदार्था एव लक्षणयान्वयं बोधयन्तीत्याहुः।

अन्विताभिधानवादः – प्राभाकराणां मते पदं पदान्तरार्थेनान्वितमेव स्वार्थं बोधयति। प्रकृते बालकपदं गमनेनान्वितं बालकम्, गुरुकुलपदं गमनेनान्वितं गुरुकुलम्, गच्छतिपदं च बालकगुरुकुलाभ्यामन्वितं गमनं बोधयति। एवं सम्बन्धोऽपि पदेनैव बोधितः; अतो वाच्य एव वाक्यार्थः। इतरेणान्विते स्वार्थ एव पदस्य शक्तिर्गृह्यत इति तेषामाशयः।

भेदस्य मूलम् – बालो वृद्धव्यवहारात्पदानामर्थं जानाति; 'गामानय' 'अश्वमानय' इति श्रुत्वा क्रियया सम्बद्धमेव गवादिकं पश्यति। अतोऽन्विते शक्तिरित्यन्विताभिधानवादिनः। कोशादाप्तवाक्याच्च केवलः पदार्थो ज्ञायते; अतः केवले पदार्थे शक्तिरित्यभिहितान्वयवादिनः।

नैयायिकसिद्धान्तः, संसर्गमर्यादा – पदानां शक्तिः पदार्थमात्रे। 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति न्यायः; योऽर्थोऽन्यतो न लभ्यते, स एव शब्दस्यार्थ इत्यर्थः। अन्वयस्त्वाकाङ्क्षादिभिरेव लभ्यते; अतस्तत्र कस्यापि पदस्य शक्तिर्न कल्पनीया। प्रकृते बालकादिपदानि बालकादीनर्थानेव स्मारयन्ति; गुरुकुलपदादनन्तरं द्वितीयायाः श्रवणाद्गुरुकुलस्य कर्मत्वेन, कर्मत्वस्य च गमनेनान्वयः स्वयं भासते।

संसर्गमर्यादा – शङ्का- पदेन यो नोक्तः, स शाब्दबोधे न भासत इति नियमः। सम्बन्धश्च पदेन नोक्तः। स कथं भासेत? समाधानम्- ज्ञाने वस्तु त्रिधा भासते- विशेष्यतया, प्रकारतया, संसर्गतया च। 'नीलो घटः' इत्यत्र 'नीलाभिन्नो घटः' इति बोधः। तत्र घटो विशेष्यम्, नीलः प्रकारः, अभेदः संसर्गः। प्रकारः = विशेषणम्। घटो घटपदेनोक्तः, नीलो नीलपदेन; अभेदस्तु न केनापि पदेन।

उक्तो नियमो विशेष्यस्य प्रकारस्य चैव। यद्विशेष्यतया प्रकारतया वा भासते, तत्पदेनोक्तमेव स्यात्। संसर्गस्य तु स नियमो नास्ति। द्वयोः पदार्थयोः पदाभ्यामुक्तयोः, आकाङ्क्षायां च सत्याम्, तयोः संसर्गः स्वयमेव भासते। इदमेव संसर्गमर्यादया भानम्। तदुक्तं काव्यप्रकाशादर्शस्य टिप्पण्याम्- **'नापदार्थः शाब्दबोधे भासत इत्यस्य प्रकारतया विशेष्यतया वा न भासत इत्यर्थस्वीकारेण सम्बन्धस्य संसर्गमर्यादया भाने न किञ्चिद्बाधकम्'** इति।

अतो नव्यास्तात्पर्यं वृत्तिं नाङ्गीकुर्वन्ति; तन्मते शक्तिर्लक्षणा चेति द्वे एव वृत्ती। प्राभाकरमते तु 'घटमानय' 'नीलो घटः' इत्यादौ स्थलभेदेन सम्बन्धभेदादेकस्यैव घटपदस्यानेकाः शक्तयः कल्पनीया इति गौरवम्।

शब्दः पृथक्प्रमाणम् – वैशेषिकाः शब्दमनुमानेऽन्तर्भावयन्ति। तन्न; व्याप्तिज्ञानं विनापि हि शाब्दबोधो जायते, वाक्यं श्रुत्वा 'शब्दात्प्रत्येमि' इत्येवानुभवः, न तु 'अनुमिनोमि' इति। अतः शब्दोऽनुमानाद्भिन्नं प्रमाणम्।

उपसंहारः

एवं नैयायिकमते पदं शक्तं लाक्षणिकं चेति द्विविधम्; अर्थः शक्यो लक्ष्यश्च; वृत्तिः शक्तिर्लक्षणा च। शक्तं पदं चतुर्विधम्, लक्षणा त्रिविधा। गौणी व्यञ्जना च न वृत्त्यन्तरे; तात्पर्यमपि नव्यमते न वृत्तिः। आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमान्पदसमूहो वाक्यम्। पदज्ञानात्पदार्थस्मरणद्वारा शाब्दबोधो जायते; तत्रान्वयः संसर्गमर्यादया भासते। इति शब्दखण्डसारः।

॥ इति शम् ॥

